

לא הסתפקו מובילי המחקר בעיון תוכני ולשוני אלא נמשכו לתחומי ההיסטוריה החברתית, המצב הפיזי של כתבי-היד וחקר הדת. אשר לחומר מגניזת קהיר, השינויים מרחיקי לכת יותר. בעקבות יזמות חדשות בספריית האוניברסיטה בקיימברידג' בשנות השבעים והשמונים של המאה העשרים, עברו רבים מן האוספים בעולם את התהליכים הדרושים, וקרוב לוודאי שבקרוב יסתיים בהצלחה מימוש התכנית להכין תמונות דיגיטליות של כל קטע וקטע מתוך כמעט חצי מיליון הדפים השמורים בכל האוספים ברחבי העולם. במילים הנבונות של מחבר הספר הזה,

שלמה קלמן רייף

על התפתחותה של תפילת העמידה

אורי ארליך, תפילת העמידה של ימות החול: נוסחי הסידורים בגניזה הקהירית: שורשיהם ותולדותיהם, ירושלים: יד יצחק בן-צבי וקרן הרב דוד משה ועמליה רוזן, תשע"ג, י + 388 עמ'

הופעתו של הספר החשוב הזה מעידה כמאה עדים על ההתקדמות הרבה שחלה בעשורים האחרונים בחקר התפילה היהודית מחד גיסא ובעיסוק בכתבי-היד מגניזת קהיר מאידך גיסא. לפני כארבעים שנה ראו חוקרים לא מעטים בתולדות הליטורגיה של עם ישראל מין קרן זווית משמימה לעומת נושאים שמשכו את תשומת לבם. בו בזמן רבו המלומדים שהבינו לאשורה את חשיבותם הפוטנציאלית של קטעי הגניזה לשחזור תולדות היהדות בימי הביניים הקדומים, אך השלימו עם העובדה שרוב רובו של החומר המרתק הזה טרם זכה לשימור, לתיאור ולניתוח המדעי הנדרשים לשחזור כזה. אולם בשלהי המאה הקודמת השתנו פני הדברים וגברה ההתעניינות בהיכטים שונים של התפילה בישראל, החל בשורשיה בתקופות המקרא ובית שני, המשך בהתפתחויות בימי הביניים וכלה בגישות המהפכניות בעת החדשה. אולי בהשפעת עבודתם של כמה חוקרים צעירים

ידיעותינו על ממצאי התפילה מן הגניזה התקדמו לאין שיעור בעשור האחרון (עמ' 2).

אין ספק שאורי ארליך – והוא כמובן לא היחיד – נהנה מן ההתקדמות המתוארת לעיל, שבלעדיה לא יכול היה לטפל במאות הקטעים של סידורי התפילות שחוברו לפני אלף שנה, ואף לא היו לפניו התקדימים שפרצו את הדרך בכל הנוגע לפיתוח השיטות לתיאור קטעי הסידורים ולניתוחם. עם זאת אין להמעיט בתרומה של ספרו למחקר. בעזרת צוות עובדיו במיזם שהקים וניהל במרץ ובהתלהבות באוניברסיטת בן-גוריון בבאר-שבע, והפלאוגרפית המוכרת עדנה אנגל, ארליך מציג לפנינו מבחר עשיר של חומר מקורי וחיוני לשחזור ההיסטוריה של תפילת העמידה היום-יומית, בייחוד מתקופת חכמי התלמוד עד תקופת הרמב"ם. הוא אף מציע את הערותיו המאלפות על מסקנות החוקרים והמחקרים הקודמים, על טיבה ההיסטורי של העדות מן הגניזה, על תרומתה של ספרות שמחוץ לתפילות למאמצינו לעמוד על התהליך שבו התגבשה בהדרגה תפילה שבעל-פה אל הסידור המפורסם, בעל הסמכות, וכן על האופן שבו הטביעו הפייטנים את חותמם הספרותי והלשוני על תפילות הקבע, ועל אופן השפעתם של בעלי ההלכה הראשונים על סדרן ותוכנן. ארליך מקדיש חלק משמעותי של ספרו להבהרת ההבדלים בין נוסחי העמידה של ארץ-ישראל לפני מסעי הצלב ובמאתיים השנים שלאחריהם, לבין אלה של בני בבל, ששלטו, מצד ההלכה, על רובן של הקהילות בתפוצות והדריכו אותן במנהגי בית הכנסת. יתר על כן, הוא מביא לפני קהל הקוראים דוגמאות רבות של נוסחי תפילה שבמשך הזמן נשתכחו מלב העם היהודי, ושרק עכשיו, בזכות גילויים מגניזת קהיר, ניתן להם מקום מכובד בתולדותינו. ארליך פותח את חיבורו במבוא קצר ובו הוא מסביר, בייחוד לטובת הקוראים שאינם מתמחים בתחום, את הנושאים והבעיות בחקר העמידה,

ומדוע התפילה הזאת חשובה יותר מכל חלקי הסידור האחרים להבנה של התפתחות התפילות בכלל ושל ההיסטוריה הליטורגית של תקופת הגאונים ושל ימי הביניים הקדומים בפרט. הוא אף מבהיר ומצדיק את המתודולוגיה שלו במחקר שלפנינו. שתי מטרותיו במחקר זה הן לפרסם אוסף עשיר של נוסחי העמידה שנתגלו בגניזת קהיר, ולשחזר את המסורות הקדומות ביותר של נוסח העמידה. לכל ברכה מתשע-עשרה הברכות של העמידה (כידוע לפני אלף שנה נאמרו בארץ-ישראל שמונה-עשרה ולא תשע-עשרה ברכות) הכין ארליך תמונה של דף אחד מן הגניזה וטבלה סינופטית של כל ענפי הנוסח שניתן לזהותם הן מארץ-ישראל והן מבבל. בהמשך הוא מנסה להסביר את השינויים המרכזיים ואת ההתפתחויות הטקסטואליות ואף את המחלוקות על התוכן ועל הלשון בין יהודי בבל לבין אחיהם, בני הארץ. כל פרק מסתיים בחילופי הנוסח לכל אחד מהענפים המוגדרים בתחילת הפרק.

החוקרים המומחים ייהנו הנאה גדולה לא פחות מהדיוטות מן החומר החשוב והמרתק שמביא כאן המחבר. הוא מספק לנו דיון מפורט, זהיר ושקול בכל אחת מברכות העמידה, ובמהלך הדיונים הוא מעורר שאלות היסטוריות ותאולוגיות, משווה נוסחים מנוסחים שונים, ומציע ככל האפשר הסברים להתפתחויות העיקריות. ארליך מונה בצדק גורמים רבים שהביאו לשינויים, וכתובם מסירת התפילות הקדומות בעל-פה ולא בכתב, השפעות ההלכה והשירה, תפילה שהיא 'רווית רגש והדר', חוסר הקפדה וכמובן גישות דתיות שונות של הקהילות, בייחוד של בני ארץ-ישראל לעומת בני בבל. אזכיר חלק קטן מן השאלות הנדונות בקשר לברכות הראשונות והאחרונות: מדוע העדיפו בבבל לתאר את אלוהים בברכה הראשונה כ'קונה הכול' ולא כ'קונה שמים וארץ' כנוסחם של בני הארץ? מה הקשר בין ירידת הגשמים לבין

בטענה אחת ארליך חוזר בקיצור אל המחלוקת בין החוקרים הדגולים יוסף היינמן ועזרא פליישר אם אפשר לדבר על נוסח אחד מקורי של ברכות העמידה ובא לידי מסקנה זו:

המעייין בענפי הנוסח של כל ברכה וברכה יכול לזהות ברוב המקרים יסודות מוצקים וקבועים בכל אחד משני המנהגים הבבלי והארץ ישראלי, ולשער בביטחון מתקבל על הדעת שבבסיס ענפי הנוסח השונים עומדת מסורת משותפת שניתן להבינה ולשחזר בסבירות רבה לא מעט מלשונותיה [...] לפחות בחלק מן הדוגמאות האלה סבירה היא ההשערה שיש מסורת אחת משותפת ללשון הברכה בשני המנהגים ושהשוני ביניהם הוא תוצאה של התפתחויות רבות שנים בפזורות השונות, בייחוד במאות שבהן נמסרה התפילה על פה (עמ' 277).

ארליך יוצר את הרושם – בלי להביע את עצמו באופן מוחלט – שהוא דוחה את הטענות של היינמן וממקם את עצמו בצדו של פליישר. אולם על יסוד המשפטים האלה שלו אפשר גם לטעון שהמסר, התוכן והכוונה של כל אחת מן הברכות במקורן היו קבועים, אך ניסוחה המדויק לא בהכרח היה קבוע. ואף אם ייתכן שהיינמן הגזים במידה מסוימת, הרי אפשר שגם פליישר לקה בכך. אין ספק – והספרות התלמודית והמדרשית מרבה להעיד על כך – שמן ההתחלה היו שינויים טקסטואליים בין מה שאמרו יחיד או קהילה כאן לבין התפילות שנאמרו במקומות אחרים שם. יתר על כן, הפרסומים של החוקרים כמו פיטר ואן דר הורסט, שיצאו לאור לא מכבר, הפנו את תשומת לבנו ליהודים שהתפללו ביוונית והוכיחו שתפילותיהם היו בעלות תוכן דומה אך בהחלט לא זהה למה שהיה בברכות העמידה. בדיון בצורה המקורית של העמידה אנו חייבים להביא בחשבון את התיעוד הזה.

הטענה האחרת של ארליך בסיכום נוגעת לדעתו של פליישר שלא היו כלל תפילות קבע בישראל עד שקם רבן גמליאל במאה השנייה לסה"נ וקבע

תחיית המתים, ומה מקומן של הגבורות האחרות של בורא העולם בברכה השנייה? מתי החליטו לכולל בברכת הקדושה אזכורים של המלאכים הקדושים ולרמוז לפסוק המפורסם 'קדוש, קדוש, קדוש ה' צבאות' (ישעיה ו, ג)? אם אכן מקור ברכת העבודה בתפילתו של הכהן הגדול ביום הכיפורים בבית המקדש השני (אולי כבר שנים לפני ספירת הנצרים), כיצד השתנתה תַּמת הברכה מעבודת הכהנים במקדש להחזרת השכינה לציון ולתפילה של עם ישראל כולו? נראה שבצורה הקדומה של ברכת ההודאה הביע המתפלל את תודתו על טובות אלוהים ועל חסדים שעשה לעם ישראל ולאבותיו, ובחתימת הברכה הוא קורא לו 'הטוב', בצורת הדקדוק הווקטיבית, דהיינו ביחסת הפנייה; לא קשה להבין מדוע הוסיפו במשך הדורות רשימה ארוכה של מעשים טובים אחרים שעשה אלוהים למתפללים, אך מדוע ראו צורך להחליף את התואר 'הטוב' בצירוף 'הטוב שמך'? ומהן הסיבות שחתימתה של הברכה האחרונה, שהזכירה את 'מעון הברכות ועושה השלום', פינתה את מקומה לצירוף החלופי 'המברך את עמו ישראל בשלום'. כאלה וכאלה רבות יש, ובמסגרת המצומצמת הזאת כל המוסיף גורע.

מטבע הדברים יהיו חוקרים אשר יתארו את המצב בנושא זה או אחר באופן שונה מזה שמעדיף המחבר או יבנו תאוריה אחרת כדי להסביר בעיה ליטורגית מסוימת. יטענו מי שיטענו על דגש פה ומפיק שם, אך כולם יסכימו שמגיעות לארליך תשואות חן חן על עבודתו הנאמנה והמסורה בהיסטוריה הטקסטואלית הקדומה של ברכות העמידה. אין ספק שהוא הניח את היסודות לכל מחקר עתידי שיתמקד בנושא הזה, וזיכה את הדורות הבאים בספר עזר יעיל ומאלף. לכותב השורות האלה יש הסתייגות מן הסיכום העוקב אחרי העיון הנמרץ בברכות, סיכום בן ארבעה עמודים שעיקרו שתי טענות.

הפחות לפני זמנו של רבן גמליאל. חוקרים מצאו גם בספרים החיצונים מתקופת בית שני ניצני תפילה קטנים שפרחו לאחר מכן בעולמם של חכמי המשנה ושל ראשוני הנוצרים. אין ספק שפליישר תרם רבות לחקר תולדות התפילה והיו לו רעיונות רבים וחשובים, אך כמו היינמן לפניו, ייתכן שלפעמים הגזים במסקנותיו המהפכניות. מוטב שהחוקרים כיום יכפיפו את המחקרים של שניהם לביקורת מאוזנת והגונה, ואין סיבה שיראו בכך פגיעה בכבודם של תלמידי חכמים נפלאים וחוקרים מצוינים אלה.

יורשה לי להבהיר שאני בהחלט 'נוגע בדבר', כי נמנית עם המיעוט שבמיעוט בקרב החוקרים בעולם (ואולי היחיד בארץ) שהעזו להביע התנגדות לדעותיו של פליישר בזמנו. אך מה שמניע את ההסתייגויות שלי כאן אינו הרצון לקדם את ההשקפה שלי – עניין שמקומו במסגרת אחרת – אלא הרצון להרגיש שהחומר שארליך מביא ומנתח בהצלחה רבה כל כך אינו מוכיח באופן משכנע שפליישר צדק בדעותיו. והרי מחבר הספר מודה בזה בעצמו. ניצול הסיכום כדי לתמוך בדעות האלה הוא שימוש לא מוצדק בצורה הספרותית הזאת; הוא עלול לבלבל את הקורא, ומוסיף למעשה פרק שהוא מיותר למטרות הנבונות ולהישגים המרשימים של הספר.

צורתו החיצונית של הספר נהדרת, ותענוג להחזיקו ביד ולהשתמש בו. התמונות של קטעי הגניזה יפות וברורות, והדפוס מכל הבחינות הוא באיכות מעולה. חבל רק שאין סיכום באנגלית לטובת עולם המלומדים הרחב יותר. הרשימות של הקטעים, המהדרות והקיצורים הביבליוגרפיים מצד אחד והמפתחות של כתבי-היד, המקורות והעניינים מצד אחר כולם עזר הכרחי לקורא. יבואו על הברכה המחבר ועוזריו על שסיפקו לחוקרי העמידה ספר שיהיה מרכזי לכל מאמציהם המדעיים לדורות.

לגמרי מחדש את נוסח העמידה. ארליך מזהיר באופן חד-משמעי: 'על כל פנים, את חובת התפילה היומיומית על כל אחד ואחד מישראל אנו מוצאים לראשונה רק במחלוקת התנאים לאחר החורבן, הנזכרת במשנה [...] ברכות ד, ג' (עמ' 277). למרות המשפט הברור הזה, דומה שהטענה של ארליך אינה אלא חצי טענה, כי כשהוא שוקל את מה שהוסיף העיון שלו בקטעי הגניזה באשר לבעיה זו, הוא נזהר יותר ובה לידי מסקנה שקולה ומשכנעת:

ביסוד מחקר זה גם לא עמדה היומרה להחזיר את כל אותן מסורות נוסח קדומות לתקופה זו או אחרת, לא לזמן של רבן גמליאל ובית דינו וגם לא לתקופה קודמת או מאוחרת לו [...] אולם במקרים רבים לא ניתן כלל לקבוע עד כמה קדומה מסורת נוסח זו או אחרת ועל כן לא היה בדינו להחזירה לזמן מן הזמנים (עמ' 278).

עד כאן אין מה להשיב. אולם דומני שאחרי שכתב את המשפטים האלה הבין ארליך שאין בזה תמיכה מספקת לטענתו של פליישר והתחרט כביכול על מסקנתו. על כן הוא מסיים את עניין העמידה וצועד שלוש פסיעות אחורה בכתבו:

אולם עם כל הזהירות הנקטת בשאלה זו יש להודות בכך שאם יתקבלו הצעות המחבר בדבר קיום מסורות משותפות קדומות ויזכו לאוון קשבת גם חלק משחזורי הנוסח שהוצעו בזאת הרי שטרם הוצעה עד כה נקודת התחלה סבירה יותר ליצירת מסורות אלה מאשר זו הקושרת אותן לפועלו הדתי וההיסטורי של רבן גמליאל ובית דינו וכדברי הברייתא בתלמוד הבבלי: 'שמעון הפקולי הסדיר שמונה עשרה ברכות לפני רבן גמליאל על הסדר ביבנה' (ברכות כח ע"ב = מגילה יז ע"ב) (שם).

חבל שארליך רואה את עצמו מחויב ללכת בעקבות פליישר בעניין הזה. בשנים האחרונות יצאו לאור מחקרים לא מעטים שהוכיחו שכאשר מדובר ב'חובת התפילה היומיומית' בכלל, ולא בנוסח העמידה בפרט, יש רגליים לטענה שמגילות ים המלח מעידות על מנהג כזה 200 שנה לכל